

YAYIMLAR ÜZERİNDE

EDUARD NORDEN'İN SON ESERİ

1906 dan 1936 ya kadar Berlin Üniversitesi'nin klâsik filoloji ordinaryüs profesörü olan Eduard Norden 73 yaşını doldurmadan 13 temmuz 1941 günü Zürich'te gözünü hayata yummuştur. Ölümü dünyaya son zamanların en büyük bilginlerinden birini kaybettirmekle, klâsik filoloji ilminin tarihinde önemli bir çağın kapanmasına sebeb olmuştur.

Norden'in eserleri ilim kütüphanesinin en sağlam varlıkları yanında yer almış ve bu yerde daha uzun zaman tutunacaktır. Daha otuz yaşına basmadan Norden «*Die antike Kunstprosa vom 6. Jahrhundert vor Christus bis in die Zeit der Renaissance*» (Leipzig 1898) adında iki ciltlik geniş özlü eserini çıkartmıştır. Bu eserde Norden'in kendine has araştırma metodu artık apaçık belirmektedir. İlk çağ hristiyan yazarlarından Minucius Felix üzerinde bir araştırma bu kitabın kaynağı olmuştur; Minucius Felix'in üslubunu edebiyat tarihi çerçeveleri içinde kavramağa çalışırken Norden «*Kunstprosa*»¹ nın kaynaklarını Sophist'lere kadar takibetmek zorunu duymuştur. Sophist'lerle başlayan bu üslup gelişmesini ileriye doğru da takibetmekle Norden ilk çağdaki üslup temayüllerini yeniden canlandıran Renesans'a kadar ulaşmıştır. Eserini böylece meydana getirmek Norden'e has bir usuldür: toplu bakışlardan (*Gesamtübersicht*) her zaman uzaklaşmıştır.² Ama bir meseleyi derinden kavramağa, çözmeğe çalışırken bir çok eser-

leri, bir çok edebî alanları gözden geçirmek lâzım gelir. Böylece «*Kunstprosa*» yunan ve latin dilinde yazılmış nesir edebiyatı üzerinde ihtişamlı bir toplu görüş olmuştur.

Fakat bu eserde de türlü türlü problemler ele alınıp en ufak filizlerine kadar incelenmiştir. İlk çağ nesri alanında Norden'in kendisine has bir duruma karşılamağı, umulmadık yepyeni açıklamalarla, tanımlarla çözülmesini kolaylaştırmadığı mesele pek azdır. Böylece «*Kunstprosa*» da birçok yüzyıldanberi herkesin gözü önünde olduğu halde kapalı kalan geniş bir alan sonsuz araştırmalara, buluşlara açılmış yeni bir bilim dünyası olmuştur.

Ancak hususî bir istidatla, ilk çağ dilleri alanında akla sığmaz bir azimle elde edilmiş bilgi ve anlayış bu işi başarmağa yetebilirdi. Norden'in çalışma azmi sonradan iki alanda merkezlenmiştir. Eski Germanya'nın etnografyasıyla uğraşan birini yalnız sayıp geçelim: bu konu üzerinde iki eser yazmıştır: «*Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania*» (Leipzig 1920, 3. Abdruck 1923) ve birçok fikir kavgalarına yol açmışsa da bugün bile araştırma uyandırıcı bir eser sayılan «*Alt - Germanien, völker- und namengeschichtliche Untersuchungen*» (Leipzig 1934). Norden bu eserlerde tek tek problemlerle işe başlamış; ilk adı geçen eserde Tacitus'un, ikincide Ammianus Marcellinus'un birer cümlesi araştırmalarına çıkış noktası olmuştur.

Ama her alandan ziyade ilk çağın din dili üzerindeki araştırmaları verimli bir yola girmesini ve derinleşmesini Norden'e borçluyuz. Hocaları Franz Bücheler ve Hermann Usener'in tesiriyle daha tahsilde iken din tarihi meseleleriyle karşı karşıya gelmiştir. Ama Norden şahsına mahsus bir metolla din tarihine filolojinin nice yardımlarda bulunabileceğini göstermiştir. Arthur D. Nock'un (Harvard) ya-

A. Ü. D. T. C. Fakültesi Dergisi F: 8

1 «*Kunstprosa*», Norden'in yarattığı bir kelimedir; muayyen üslup kanun ve örneklerine uyarak bilinçle şekillendirilen bir edebî nesir anlamına gelir.

2 «*Einleitung in die Altertumswissenschaft*», külliyyatının birinci cildinde çıkan Roma Edebiyatı tarihini Norden kendi isteğiyle değil, başkasının daveti ve ricası üzerine yazmıştır. Ama bu eserde de gayesi gene problemlere işaret etmektir. «*Die lateinische Literatur im Übergang vom Altertum zum Mittelalter*», adlı eseri de «*Die Kultur der Gegenwart*», külliyyatının bir kısmıdır.

rattığı «*Philology of religion*» sözünü benimsemiştir. Konferanslarında onu ilk çağın dinî metinlerini anlatırken dinlemek misli bulunmaz bir hazzı. Fakat canlı konuşmanın yankısı olan yazılarından da «din filolojisi» hakkındaki eserlerinin dilinden de anlaşılır ki o, bu alana rastgele değil, benliğinin derinliklerinden gelen temayüllerine uyarak girmiştir.

Norden'in bu konu ile yazdığı ilk eser «*Aeneis*»in altıncı kitabına komantere (ilk defa 1903 te basılmıştır) ve bu kitabın eskhatologia'sına ve kaynaklarına dair önsözdür. 1912 de çıkan «*Agnostos Theos*» ta klasik filolojinin ana eserlerinden biri olmuştur. Müellif bu eseri 1898 de meydana çıkarılan Laurentius Lydus'un *Peri menon* adlı yazısında bulunan *Peri tu agnostu theū* başlıklı bir fasıldan ilham alarak yazmıştır. Paulus'un Areopag'da söylediği nutkun tefsiri Norden'i dua ve *praedicatio* şekillerinin üslup tarihi üzerindeki araştırmalara sevk etmiştir.

Vergilius'un dördüncü *eclogası* da din tarihi alanında bir mesele ortaya atar. Norden bu meseleyi «*Die Geburt des Kindes*» (1924) adlı eserinde aydınlatmıştır. Bu kitapta müellif manzumenin dinî motif ve kavramlarını etraflica aydınlatmağa çalışır. Norden belki ileride de çözülemeyecek asıl meseleyi deşememiştir, ama önceden kimsenin üzerinde durmadığı problemleri ortaya koymakla flme ileri bir adım attırmiştir.

Norden'in son eseri «*Aus altrömischen Priesterbüchern*» (Lund 1939) de din filolojisi alanında araştırmalardan doğmuş olmakla eserleri arasında birçok bakımdan sıvırlanmaktadır. Bu bilgin hayatının baş ve sonu bu bir eserde birleşmiştir: adı geçen eser Norden'in gençken Bonn üniversitesinde eski İtalya lehçelerinin ve eski lâtince-nin araştırmacısı olan Franz Bücheler'den gördüğü tesirlerden doğmuştur: bu tesir o kadar derine varmıştır ki mahsullerinin meydana çıkması bir ömür sürmüştür. Ölenin belki en olgun, en güzel eseri böylece meydana gelmiştir. Kendi de öyle düşünüyordu; onu tanıyan, ona hayran olanlar büyük bilginin, bu son eserinde benliğini mükemmel bir şekilde ifade ettiğini hep bir ağızdan söylemektedirler.

Norden'in hemen hemen her eseri gibi

bu da bir toplu bakış değildir, eski lâtincenin en eski ve en zor anlaşılın iki metnine bağlı problemlerin çözülmesine hasredilmiş bir etüddür. Biri Varro'nun *de lingua Latina* VII, 8 de verdiği Augur rahiplerinin *dua* sözü ötekisi *carmen Arvale* dir.

Caesar'la yaşıt olan Romanın eski zamanlarının araştırmacısı Varro *de lingua Latina* adlı eserinin 7 nci kitabının başında Roma dininde çok önem kazanan *templum* kelimesi üzerinde durmaktadır. Bu kelime günlük dilde olsun, şürde olsun kullanılıyorsa da, aslında din diline ait Augur dilinin teknik terimlerinden biridir. En eski anlamında «gökteki işaretleri araştırmak toprak üzerinde çizilen alan» demektir: *in terris dictum templum locus augurii aut auspicii causa quibusdam conceptis verbis finitus. Concipitur verbis non isdem usque quaque; in arce sic.* Bu metne Varro Roma kalesi (kuzeyde asıl Capitolium'dan bir toprak alçılmasıyla ayrılmış, bugün Santa Maria in Aracoeli kilisesinin bulunduğu tepe) üzerindeki *templum*'un çizilmesi töreninde söylenen *dua* sözünü katmaktadır. El yazısında *dua* sözünün metni şudur: *item tescaque me ita sunt quoad ego eas te linguam nuncupavero. Ullaber arbos quirquir est, quam me sentio dixisse, templum tescumque festo in sinistrum. Ollaner arbos quirquir est, quod me sentio dixisse templum tescumque festo dextrum. Inter ea conregione conspicione cortumione utique ea erectissime sensi.* Norden'den önce bu *dua* sözünü pek az uğraşmıştı, çünkü metin umutsuz derecede bozulmuş sanılıyordu. Norden *dua* sözünü üçe ayırıp Varrodaki kısaltmaları tamamlayarak metnini şu şekilde kurmaktadır;

Duanın önsözü:

1 *templa tescaque m(eae) f(fines) ita sunt quoad ego easte lingua nuncupavero.*

Duanın sözü:

2 *ollaber arbos quirquir est, quam me sentio dixisse, templum tescumque m(ea) f(finis) esto in sinistrum.*

3 *ollaner arbos quirquir est, quod me sentio dixisse, templum tescumque m(ea) (finis) esto dextrum.*

Duanın sonsözü:

4 *inter ea conregione conspicione cortumione utique ea f(fini) rectissime sensi.*

Dua sözü bilhassa dört defa geçen ve birinci ve dördüncü cümlede yanlışlıkla *e* harfiyle gösterilen *f* kısaltmasının tamamlanmasıyla aydınlanmaktadır. 1859 da Theodor Bergk de bu yönde doğru yolu bulmuştu, fakat buluşları bir sürü yanlışlar içinde kaybolduğundan, hiç dikkati çekmemişti; sonuç veren anlama ancak Norden ulaşabilmiştir. Bergk'in başarıları üzerinde susmaması, onun fikirlerini uzun uzadıya münakaşa etmesi Norden'in ilimdeki dürüstlüğüne bir misaldir. Her kitabında kime ne borçlu olduğunu söylemekte titizlik gösterir, talebelerine de Plinius'un şu sözünü hatırlatıp dururdu: *ingenui est proferre per quos profeceris*³. *Istas*'ın eski şekli diye anlaşılması gereken *eas te*'nin doğru olarak *easte* yazılışını Norden kolayca kendi buluşu olarak gösterebilirdi: çünkü bu izahı seminerinde çalışan ve sonradan profesör olan Regenbogen bulmuştur. Ama Norden bu buluşun da kendinden olmadığına işaret ediyor. *Quirquir est*'i de Norden'den önce 1893 te Johannes Schmidt anlamış: «nerede olursa olsun» diye tercüme etmişti. Demek ki Augur rahibi bulunduğu noktadan ağacı görüyor ama yerini iyice ayırd edemiyor, diyor ki: «yerini ayırd edemediğim (*quirquir est*) fakat söylediğimi bildiğim (*quam me sentio dixisse*) o ağaç soldaki *templum* ve *tescum* olsun.» Bu meseleyle Norden'den önce uğraşan bilginler birçok faraziyeler ortaya atmışlarsa da, bunları etraflı bir tefsir ve yeni delillerle sağlamca tanıtlamayı Norden'e borçluyuz.

Norden metnin önemli bir yerini kendi buluşuyla da aydınlatabilmiştir: *ollaber* (*ullaber* yerine doğru şekil *ollaber*'dir) ve *ollaner*'de anlaşılmayan *-ber* ve *-ner* eklerinin işaret zamiri *olla*'ya bir yer anlamı katan ekler olduğunu göstermiştir. *-ner* yunanca *nerteros* «yer altındaki» kelimesinde bulunan ektir: *-ber* de tekrarlamalı yer zarfı olarak *berber* şeklinde *carmen Arvale*'de görülmektedir, ki bu şekli de ilk defa olarak Norden aydınlatmıştır.

Bu metin gibi edebî şekilde tesbit edilmiş olmıyan ve yüzyıllarca kullanılan metinlerde zaman zaman değişiklikler olur. Bunların başlıca sebebi daha

yeni dil şekillerinin metne yavaş yavaş sızmasıdır. Augur rahiplerinin *dua sözüne* de böyle bir süreç rastlarız: ikinci cümlede üçüncü cümleinkine göre daha yeni bir şekil görülüyor. Daha eski olan *quod* yerine *quam*'ın gelmesi ve üçüncü cümledeki öntakısız *dextrum* yerine *in sinistram* kelimelerinde öntakının katılması bu gibi, zamanla olan değişmelerdendir.

Norden'in Augur *dua sözüne* verdiği açıklamanın önemi her şeyden önce, değeri çok defa göze çarpan metoduyla her kelimenin sakral anlamını bütün genişliği ve derinliği ile kavramış olmasından ileri gelir. *Dua sözünün* kelime ve kavramalarının izahına ayrılmış parçalar bütün malzemeyi en ufak noktasına kadar inceliyen birer etüd şeklini almıştır. Kitabın bu bakımdan zenginliği hakkında bir fikir vermek bile zordur; Augur *dua sözüne* ayrılmış sayfaları okuyan insan eski Roma ve eski İtalyanın özünü kavramış olur. *Dua sözünün* yapısından bahseden son parçaya da işaret edip geçelim: burada Norden *concepta verba* kavramı üzerinde kimsenin kendi kadar iyi başaramıyacağı etraflı bir açıklama vermektedir.

İkinci dinî vesika olarak Norden Arval rahiplerinin kült manzumesinden bahsetmektedir. *Fratres Arvales* Romanın en eski rahip heyetlerinden biri olduğu halde ancak Augustus tarafından heyetin ve dinî vazifelerinin yeniden nizamlanması üzerine onlara dair belli başlı bilgi edinebiliyoruz. *Dea Dia* bu rahiplerin baktığı kültün merkezini teşkil eden bir kadın tanrıdır. Eski Roma âdetine göre bu tanrının tapınağı bir kuru idi. Bu kuru Roma'nın cenup batısında, Tiber'in sağ kıyısında, *Via Campana*'nın beşinci mil taşı civarında, *ager Romanus*'un eski hudutlarının biri üzerinde bulunuyordu. Augustus zamanından beri bu koruda kadın tanrının bir tapınağı (*aedes*) vardı. Arval rahipleri Augustus tarafından heyetlerinin yeni kuruluşundan beri duruşmaları ve dinî törenlerine dair zabıt tutmayı âdet edinmişlerdi. Her yıl nisan veya mayıs ayında geçmiş yılın zabıtları intizamla mermer levhalara hakedilir ve bu levhalar tapınağın iç duvarına takılırdı.

18 inci yüzyılın sonunda bu yerde kazılar yapılmış, kazıların en önemli sonucu, adı geçen zabıtlardan büyük parça-

3 Tercümesi: Asil ruha yaraşan kimlerden faydalandığını söylemektir.

ların meydana çıkarılması olmuştur. Bulunan zabitleri Gaetano Marini Roma'da 1795'te *Gli Atti e Monumenti dei fratelli Arvali* adlı eserinde neşretmiştir. Wilhelm Henzen 1867 ile 1871 arasında yaptığı kazılarda bulunan yeni mermer parçaları üzerindeki metni eskiden beri bulunmuş olan metinlerle birlikte *Acta fratrum Arvalium quae supersunt* (Berolini, 1874) adlı eserinde bastırılmıştır. Bundan böyle CIL VI n. 2023-2119 ile ve n. 32338-32398 ile basılmıştır. O zamandan beri bazı yeni buluşlar olmuştur; en önemlileri 1914 de meydana çıkarılan 240 yılı zabitleridir (en kullanışlı neşri Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, n. 9522 dir). Arval heyetinin bu zabitleri Roma din tarihine ait en değerli kaynaklarımızdan biridir; onlardan Roma'nın dinî ayinleri hakkında başka hiçbir yerde bulamayacağımız önemde bilgiler edinebiliriz.

Kült manzumesi *Dea Dia* şerefine 218 yılında kutlanan bayram töreninin zabıtı üzerinde bulunmaktadır, ki bu zabıt 219 da mermere yazılmıştır. İlk kazılarda meydana çıkarılmış olan bu levha bugün Vatikan müzesinde bulunmaktadır. Çok eski bir dille yazılmış olan *carmen Arvale*'nin ancak İsa'dan sonra üçüncü yüzyılda mermere hakedilmiş olmasının sebebi var: 218 yılının zabitleri öncekilerin hepsinden daha zengin ve daha etraflıdır. Gösterdikleri kurban töreni usulleri İtalya-Roma kültürünün başka hiç birinde görülmedik derecede esrarlı ve eskidir. Metinden de anlaşılıyor ki zabıtı yazan geleceğe çok garip ve dikkate değer bir yazı bıraktığını biliyor. *Carmen Arvale* de bu zengin zabıtın bir parçasıdır. Manzume okunmadan önce Arval kardeşlerden başka herkesin tapınaktan çıktığını ve kapıların kapandığını öğreniyoruz. Sonra rahipler kolayca rakesedebilmek üzere tören için giydikleri *toga praetexta*'larını bellerine kadar kaldırdılar; her rahibe, üzerinde, o zamanları şüphesiz artık hiçbirinin anlamadığı dua metni bulunan bir *libellus* verildi; bundan sonra *carmen*'in okunmasıyla birlikte *tripodatio* denilen raks başlar. Tören bittikten sonra bir işaret üzerine devlet köleleri tapınağa girip metinleri toplarlardı. Bu törenin zabıtta uzun uzadıya anlatılmasını şüphesiz imperator Heliogabalus

buyurmuştur. Heliogabalus 219 yılının baharında, yani zabitlerin taşta yazıldığı yılda Roma'ya gelmişti. *Carmen Arvale* ve onun okunmasıyla kutlanan garip törenler, dinî heyecan duymaya mütemayil olan ve çağının öbür insanları gibi kendi de uzak geçmişlerden kalmış âdetlere hayranlık besliyen genç imperator üzerinde derin bir iz bırakmış olacak. Hattâ kendisi de Arval kardeşlere karıştıktan sonra, heyet törenin zabitlerde uzun uzadıya anlatılmasını buyurmuştur. Demek oluyor ki lâtin dilinin en eski uzunca anıtını, Roma varlığına her bakımdan yabancı olan Heliogabalus'a borçluyuz.

Carmen Arvale'nin metni şudur:

*Enos Lases iuvate,
enos Lases iuvate,
enos Lases iuvate.*

*neve lue rue Marma sins incurrere in pleores,
neve lue rue Marmar sins incurrere in pleoris,
neve lue rue Marmar sers incurrere in pleoris.*

*satur fu, fere Mars, limen sali, sta berber.
satur fu, fere Mars, limen sali, sta berber.
satur fu, fere Mars, limen sali, sta berber.*

*semunis alternei advocapit conctos,
semunis alternei advocapit conctos,
simunis alternei advocapit conctos.*

*enos Marmor iuvato,
enos Marmor iuvato,
enos Marmor iuvato.*

triumpe triumph triumph triumph triumph.

Carmen Arvale 1795 ten beri tanınmış ve metni Augur dua sözünün tam tersine şekil bakımından şüpheli olmadığından, üzerinde birçok etüdler yapılmıştır. Her mısraı üç defa tekrarlandığı için de, metnin şekli üzerinde şüpheye düşülemez; yazının ufak tefek yanlışları da kolayca düzeltilebilir.

Birinci mısradaki *ENOS* kelimesini Bücheler *emoi* ve *eme* şekillerine dayanarak izah etmişti. Norden Bergk ve Ribbeck'in izlerinden giderek başka bir izah yolu tutmaktadır: *e* yi *nos* tan çözüp *edepol, ecator, e iuno, e di, e quirine* tabirlerinde olduğu gibi, tanrı adlarına bağlanan kuvvetlendirici bir edat olarak kabul ediyor.

İkinci mısradaki NEVELUERUE harfleri (kıtanın ilk mısraında NEVELUARUE) Gottfried Hermann ve Theodor Mommsen tarafından *neve lue(m) rue(m)* olarak anlaşılmıştır. *Lues* latin edebiyatında da geçen bir kelimedir; salgın anlamına gelir. *Rues* ise bir glossar'da *ruina* ile aynı anlamda olan latince bir kelime olarak gösteriliyor. *Rues* tabiat afetlerinin, mesele evleri yıkan yerdepemlerinin insana çullanmasıdır. Karanlık *u* ile kafiye yapan bu iki kelime korkutucu bir ses ahengi verdikleri için kullanılmıştır. Norden bu mısraı Livius'tan (40, 52, 6) Anadolu tarihini bilenleri ilgilendirecek bir parça ile karşılaştırıyor: kral Antiokhos'un 190 yılında yok edilen donanmasından bahs ediyor: *classis regis Antiochi ... fusa contusa* deniyor.

Pleoris pleosis yerine daha sonraki bir yazış tarzıdır ve *plures* anlamına gelir. Plautus'ta (ve Petronius 42,5 te) *plures* «yaşayanların sayısından yüksek olan ölmüşler» için kullanılmaktadır. Fakat *carmen Arvale*'de *euphemismus* olarak anlaşılması gereken en hususî anlamda kullanılmış olması pek muhtemel değildir. Burada *plures* tam «ekseriyet» yani «halkın ekseriyeti» demek olsa gerek.

Birer fiil şekli olan *sins* ve *sers* çoktan beri aydınlatılmıştır: *sins* = *sinas*, *sers* = *seiris* (*siveris*); fakat bu kelimeler dil tarihi bakımından hâlâ bir bilimcedir; Norden bu bilimceden çözümlenmesini akkent araştırmalarından bekliyor. İtalya lehçelerinin çok defa şekil kısaltmalarına uğradıkları dikkati çekmelidir. Acaba latince de mi çok eski bir zamanda böyle bir temayyül göstermiş ve sonradan başka İtalya lehçelerinin aksine bir yeniden kurulma çağı yaşamıştır? *Sers* şeklinin bir yanlış olmadığı, yerine *sins* konması lâzım gelmediğini Norden güzelce izah etmiştir. Üçüncü mısradaki yalvarış gitgide daha ateşli olduğundan en kuvvetli şekil mısraın üçüncü defa olarak tekrarlanmasına ayrılmıştır.

Üçüncü mısraın kati izahını Norden'e borçluyuz. Birinci kısımdaki *satur fu, fere Mars* sözlerini Bergk iyi böldüğü için doğru anlamıştı: «karnın tok olsun, vahşi Mars» diye tercüme etmişti. Fakat *limen sali, sta berber* henüz anlaşılmamıştı. Norden *berber*'in bir yer zarfı (Augur dua sözünde geçen

ollaber'deki *-ber* ekinin tekrarlanması) olduğunu bulmakla, mısraı aydınlatmıştır. *Limen sali, sta berber* «eşiğin üzerine atla, orada orada dur» demektir. Fakat bu eşik nedir? Bir kapının veya bir tapınağın eşiği olmasa gerek. Mademki burada Roma devlet kültürünün resmî bir töreni kutlanmaktadır eşik herhalde memleketin eşiği, sınırı demektir. Norden bu kavrama ve dinî anlamına birçok etraflı izahlar ayırmakta ve elde edilen sonuçları metodlu bakışla sağlamlamaktadır.

Bu izahla Strabon'un (V,230) araştırmaları çileden çıkartacak kadar karanlık bir problem ihtiva eden bir parçası da aydınlanmış oluyor. Strabon metninde şöyle diyor: «Romadan itibaren beşinci ile altıncı mil taşı arasında *FESTOI* adlı bir yer vardır; bu yerin bir zamanlar Roma toprağının sınırı olduğu söylenir. Burada ve sınırın başka birçok yerlerinde Pontifex rahipleri aynı günde adı Ambarvia olan bir kurban töreni kutlarlar». Giovanni Battista de Rossi 1858 de Strabon'un bu parçasını *Dea Dia* korusuna dair bildiklerimizle bir araya getirmişti. Fakat ancak Norden *FESTOI* kelimesinin izahını başarmıştır: Ona göre *FESTOI* bir has isim değil, *f(inis) esto* tabiridir ki sonradan anlaşılmamış ve Strabon'un metninde manası olmayan bir cemi şekline gelmiştir. Norden'in bu buluşu bugüne kadar yapılan en parlak metin düzeltmelerinden biridir. (Bu fırsatla Strabon'un Arval kardeşlerden değil de Pontifex heyetinden bahseddiği Romanın Cümhuriyet devrini, yani Arval heyetinin ortadan kalktığı bir zamanı göz önünde tuttuğundan ileri geldiğine de işaret edelim; Arval heyeti lağvedildiği halde sakral vazifelerinin yaşamağa devam etmesi, Pontifex heyeti tarafından görülmesi Roma devlet kültürünün sürekli teşkilâtına bir misaldir).

Dördüncü mısra (*semunis alternei advocapit conctos*) bugüne kadar en aydınlanmamış mısra idi. Norden dikkatle, tedricen ilerliyerek, kendi tabiriyle *pedetemptim progredientes* mısraı anlamağa çalışmış ve gerçekten onun kavranmasında başkalarından bir adım daha ileriye gidebilmiştir. İlk önce *advocare*'nin birçoklarının sandığı gibi «seslenmek» değil, «buraya çağırarak» anlamına geldiğine işaret etmiş

sonra *alternei* ve *advocapit'*in şekil bakımından gramerdeki yerlerini tesbit etmiştir: 1820 de Grotefend'in de iyi anladığı gibi *advocapit* 2 inci şahıs plur. fut. yani *advocabitis'*dir; *p'*nin *b* yerine kullanılması *carmen Arvale'*nin ne kadar eski olduğunu gösterir. *Cippus Romanus'*un *hap(ead)* tabirinde aynı şey görülür; *b'*nin *p* olarak yazılması ihtimal Etrüsklerden gelmez; çünkü etrüsükçede *media* sesleri yoktur. Norden Jordan'a uyarak *alternei* tabirini bir lokatif olarak, yani umumiyetle kullanılan ablatif şekli *alternis* «karşılıklı olarak» anlamında anlamaktadır. Fakat gramer izahlarıyla kalmayıp buluşlarını din tarihi alanına dayandırarak onlara hem canlılık, hem belginlik vermektedir. Arval kardeşlerinin raks usulü ve *advocapit'*ten anlaşıldığı gibi bir koronun kendi kendine hitap etmesi motivi itina ile ve zengin bir malzemenin yardımıyla araştırılmaktadır. Sonundan da *Semones* adı daha anlaşılmadığı halde, Roma ve İtalya dinine has bir tanrı grubu sayılmaktadır. Bu isim Corfinium'da bulunan paeligno dilinde yazılmış bir adak kitabesi üzerinde de geçmektedir: *Cerfum sacarcirix Semunu sva* yani «Cerf'lerin olduğu gibi Semon'ların da rahibi.» Roma'da tanıdığımız *Semones*, *Semo Sancus Deus Fidius* ve *Salus Semoni*dir ki bu tanrıların ne oldukları adlarından anlaşılmalıdır.

Beşinci mısradaki *e nos Marmar iuvato'*da *imperativus futuri* denilen *iuvato* şeklini asıl anlamında almak gerekir: «O zaman bize yardım etmelisin, Mars»; «O zaman» dan maksat «*Semones* tanrıları çağırıldıkları zaman» dır. Şüphesiz doğru olan bu izah Norden'in *advocapit'*in bir futurum olduğu iddiasını kuvvetlendirir. Manzume beş defa tekrarlanan taşkın bir *epymnion* ile bitiyor.

Bu izahlardan sonra, Norden *Carmen'* in umumî karakteri üzerinde önemli düşünceler vermektedir. Romanın en eski dil anıtlarında bile Yunan tesiri olduğunu ileri süren kendinin eskiden beri müdafaa ettiği kanaata sadık kalarak, *Carmen Arvale'*ye de bir *Carmen Graecanicum* diyor; kitabın sonu bu iddianın ispatına ayrılmıştır. Bu güne kadar bilginler manzumeyi tarihlen-dirmekten çekindikleri halde, Norden ta-

rihini sınırlamağa çalışıyor; ona göre takriben 500 yıllarına, yani *cippus Romanus* kitabesinin yazıldığı çağa aittir. Norden'in bu kanaata varması çok önemlidir; çünkü bu güne kadar *carmen Arvale'*ye «çok eski» demekle, onu, tarihî vesika bırakan zamanlardan önceki bir devre koymakla iktifa edilmişti. Fakat *Carmen Arvale'*nin vezni olan *versus Saturnius'*un Yunan vezinleriyle hısımlığı olduğu şüphe götürmez; bu hısımlığı Leo «doğuştan hısımlık» (*Urverwandtschaft*) demiştir. Fakat geçen on yılın araştırmaları İtalya üzerinde Yunan tesirinin çok eskiden beri başladığını, 6 ıncı yüz yılda şüphe götürmez surette sezildiğini göstermiştir. İlk olarak Altheim «*Epochen der römischen Geschichte*» (Frankfurt am Main 1934, s. 224 v. s.) adlı eserinde *saturnius* vezninin yunan lirik vezinlerinden gelme bir vezin olup olmadığını meselesini bir daha ortaya atmıştır. «*Preistoria della poesia Romana*» (Firenze 1936) adlı çok değerli küçük eserinde Pasquali *saturnius* veznindeki *kolon'*un ve aralarındaki bağın yunan kaynaklarından gelme olduğunu ispata çalışmıştır. Arkhilokhos'un *Erasmonide Khari-lae, khréma toi geloton* mısraı gibi bir mısra *versus saturnius'*a çok yakındır. Norden de bu yakınlığın şüphesiz olduğu kanımındadır: Eski filolog nesillerinin sandığının tam tersine *saturnius* İtalya toprağında doğmuş ve başka Hint-Avrupa vezinleriyle eskiden hısımlık (*urverwandt*) olan bir vezin değil, tarihi bir çağda yunan unsurlarıyla şekillenmiş bir vezindir. Adını bilmediğimiz yaratıcı bir şair bu unsurları sentez halinde birleştirmiştir. 6 ıncı yüzyılda ihtimal İtalyanın cenubunda, belki Cumae'de duyduğu lirik vezin parçalarından (*kolon*) lirik bir vezin olan *saturnius'*u yaratmıştır. Daha sonraları bu vezin şarkıyla değil, mısra mısra okunan bir vezin olmuştur. Fakat bu yunan vezin unsurları körü körüne alınmış değildir; daima Lâtince'nin akkent kanunları göz önünde tutulmuştur. İtalya bu gibi ikiye ayrılmış vezinleri benimsemeğe hazır: İtalyanın ihtişamlı dua dili fikirleri daima iki kısma bölünmüş ifade etmeğe meylederdi; meselâ Cato'nun *de agricultura* 141 de zikrettiği *carmen* bu aynı temayyülü gösterir. Fakat *versus saturnius* gibi metrik bir bütün *concepta*

verba üslubundan gelişemezdi; veznin doğması için atılması gereken ileri adım şüphesiz yunan tesiriyle atılabilmiştir. Bu mesele çözüldükten sonra, saturnius'un hece kemmiyeti üzerine mi, yoksa akcent üzerine mi kurulmuş bir vezin olduğu meselesi Norden için kendiliğinden aydınlanmıştır. Zaten son zamanlardan beri ilk zikredilen görüşün daha çok taraftarı vardı. Umumî ehemmiyeti olduğu için, burada bilhassa işaret edilen vezin meseleleri Norden'in kitabında ayrı bir fasıl değil, *carmen Arvale*'nin bir *carmen Graecanicum* olduğunu ispat eden deliller sırasında bir delildir. Norden iddiasını sağlamlaştırmak için büyük ölçüde malzeme gösteriyor.

Bu malzeme üzerinde durmayıp Norden'in *carmen*'in yapılışına dair verdiği tahlili bir gözden geçirelim: *Carmen* beş ve üç sayıları üzerine kurulmuştur; manzumenin kendisi üçer defa tekrarlanmış beş mısradan, *ephythnion* da beş defa tekrarlanmış *triumpe* sözünden ibarettir. Fakat her beş mısra da şekil bakımından farklıdır: orta kısmı teşkil eden üç mısra ötekiler arasında asıl *carmen* olarak sivrilir; birinci ve beşinci mısradaki Lares'e ve Mars'a hitap yarım mısralardan ibaret olmakla şekil bakımından da benzeşirler, halbuki ikinci, üçüncü ve dördüncü mısra tam mısralardır. Üç ve beş rakamlarının Hint-Avrupa dillerinin anıtlarında da önemi görülür; bu rakkamlardan yapılmış terkiplere bilhassa yunancada raslanır. Demek ki Norden *carmen Arvale*'nin nispeten yeni bir zamana ait olduğunu ileri sürmekle onu muhterem eskiliğinden mahrum etmişse de, şekil bakımından hangi prensipler üzerine kurulmuş olduğuna ilk defa olarak işaret etmiş olmakla onu bir sanat eseri olarak da tanıtmıştır. Bir de *carmen*'in yunan dini dilinin kuruluş unsurlarıyla bağlarını göstermiş, böylece hem *carmen Arvale*yi, şimdiye kadar olduğu gibi, münferit bir eser sayılmaktan kurtarmış, hem de devrimizi bilhassa uğraştıran eski Romanın tefekkür tarihini aydınlatmağa yardım etmiştir.

Saturnius'u eski bir İtalya vezni olarak göstermekte ısrar eden bazı bilginler *carmen Arvale*'nin bir *carmen Graecanicum* olduğunu kabul etmek istememişlerdir. Fakat Norden'in bu iddiası gerçekten münferit bir iddiadan ibaret değil, eski Roma

kültürünü kavrayan toplu bir görüşten doğmuştur. Bu yönde eskiden beri yürürlükte olan görüş ve kavramlarla savaşıyan bir inkilabın başlangıcındayız. Norden'in son kitabı fikir kavgasının içinde inkilâpçı görüşleri müdafaa için cephe almış olmakla müellifin ölümünden sonra bile uzun zaman yaşayacaktır.

GEORG ROHDE

Klâsik Filoloji Profesörü

Estetik Dersleri, Birinci cilt (Estetik tarihi) Yazan: Suut Kemal YETKİN
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü neşriyatı No. 1, s. 226, Ankara, 1942).

Estetik o soy bilgilerdendir ki moral yahut ekonomi bilgisi yanına konduğu zaman hafif ve lüks bir bilgi sanısı verir. Zaten estetik Charles Lalo gibi ilmî ve sosyolojik estetik yaptığını iddia eden estetikçilerin bile gözünde görevi sosyal bir lüksten başka birşey olmayan sanat eserinin ideolojisi değil midir?

Sanat eseri ve onun teorisi üzerindeki bu güçümseyici düşüncelerde haklı olmadığımızı gösteren sert bir olgu var ki o da şudur: Tablo, heykel, mimarî musiki sahne eserleri gibi güzel işin örgün belirtileri bir yana, estetik olgu yaygın olarak insanın hangi olgun düşüncesinde, hangi taşkın duygusunda ve hangi yaratıcı ediminde yoktur? Düşüncelerimizin son açıklık ve berraklık sınırlarına vardığımız, duygularımızın anlatımında en samimî kaldığımız ve yeni bir şey yarattığımız zaman ister istemez, bilerek veya bilmiyerek Paulhan'ın *Attitude Artistique* dediği özel ve eşsiz durumu alırız; artık bir artistiz demektir. Öyleyse estetik olgu dünyanın en genel ve en yaygın olgusudur. Estetik duyuncü olmadıkça yalnız bir mimari başeseri değil bir çeki taşı bile yapılamaz.

Dil araştırmaları, yeni sözler ve terimler kullanma atılımları göstermiştir ki yeninin alınmasında benimsenmesinde büyük rol oynayan kuvvetlerden biri, belki de en başta geleni güzelliştir. Artist idare adamı, diplomat gibi içtimaî alnyazısını yazan adamdır.

Bu başlangıcı yapmaktan gözlediğim fayda şudur: Eski bir millet ve çok genç bir devletiz; birçok işler başaracağız. Bu işler kanatsız olmaz ve sanatın teorisi olan estetik spekülasyonunu ihmal edemeyiz. Suut Kemal Yetkin'in getirdiği *Estetik Dersleri*'ni bu bakımdan çok önemli buluyorum. Estetiğin tarihini anlatan kitap eserin birinci cildir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü neşriyatından birinci numaradır. Eser ön sözle adlarını buraya yazdığım belli başlı ve diğer estetiklerin incelenmesi işini yapmıştır:

Eflâton, Aristoteles, Plotinos, Grek Estetiğinin umumî vasıfları, Augustinus, Aquino'lu Thomas, J. P. de Croussaz, Jean - Baptiste Dubos, Francis Hutcheson, Lessing, Kant, Schiller, Hegel, Jouffroy, Spencer, Ruskin, Fechner, Véron, Guyau, Grosse, Lipps, LALO.

Suut Kemal Yetkin neslinin psikoloji, sosyoloji, filozofi kültürü çok sağlam olan seçkin bir insandır. Bu bilgi ve kültür ile sağlam bir edebiyat ve plâstik anlayışı onu şimdi basılı nüshası gözümüzün önünde duran sağlam eseri başarmaya ulaştırmıştır. Bu güzel eserin her estetik tarihinde görülmeyen özetlikleri şunlardır: Her sanat düşünücüsünün şahsî fikirleri önce öz halinde ve sentetik bir dille veriliyor, sonra bu düşünceler hem ilmî hem de felsefi tenkide vuruluyor. Yanlış, zayıf noktalar meydana konuluyor. Eser sahibinin medeniyet tarihine malettiği kazançlar belirtiliyor. Çok büyük bir sevinçle görüyorumki Yetkin, ilmî tenkitle de kalmıyor, tenkit hükümlerini felsefi sentezler haline getiriyor. Arkadaşımız felsefi anlayışın varlığına ve gerçekliğine inanmış bir insandır.

Eserde dil bakımından gördüğüm özetliklerden biri yalnız öztürkçe ile yazılmış olması değil, inanılan bir türkçe ile yâni güzel yazılmış olmasıdır. Psikoloji, Sosyoloji ve felsefe yapan gençlik Suut Kemal Yetkin'in bu eserinde en temiz ve besleyici azığı bol bol bulacaklardır.

Prof. İ. HAKKI BALTACIOĞLU

İçtimai Doktrinler Tarihi, Hilmi Ziya Ülken (*Istanbul Üniversitesi neşriyatından, Sayı 148. S. 362, İstanbul, 1941*).

Bu eser, gerek sosyoloji talebesinin ve gerek bu konu ile ilgili okuyucuların gerekli bir ihtiyacını karşılayacak olan ve bu alanda dilimizde yazılmış olan biricik eserdir. Bu bakımdan ilgililer, Prof. H. Z. Ülken'e borçlu olacaklardır. Bu konudaki eserlerin dilimizdeki yokluğu karşısında müellifinin gayret ve başarısının takdirle karşılanacağına şüphe yoktur. Hilmi Ziya Ülken son yıllarda hemen her alanda telif ve tercümeyle bol eser meydana getiren bir mütefekkirimizdir. Maalesef, bütün dostlarının dikkatini çektiği gibi, bu hemen her alanda yazı yazış üstadın eserlerine bir acelecilik, derinleşmemek, ihtisasa ehemmiyet vermemek ve neticede hayli hatalara düşmek vasfını veriyor. Ele alacağımız eser de, ne yazık ki, müellif gibi kudretli bir kafaya yakışmıyacak hatalarla malûldür. Sahasında ilk ve biricik olduğu için talebenin ve okuyucuların bu hataları gerçek sanmaması için burada bazı tenkit ve mütalâalarımı bildirmeğe mecbur oldum. Mevzuun önemine rağmen, bu noktaların hepsi üzerinde burada durmağa imkân yoktur. Burada sadece okuyucuyu ikaz edecek bazı noktaları pek kısa olarak belirtmekle iktifa edeceğim. Kendisine çok şeyler borçlu olduğumuz müellifin, sırf ilmî endişelerle yapılacak olan bu kısa münakaşa ve tenkitleri hoş göreceğine ve kırılmıyacağına eminim.

Bir defa eserin dış görünüşü ve tertibi çok acele yapılmış, karışık ve dikkatsiz bir eser intibasını ta başlangıçta veriyor. Fihrist ile metin bile birbirine uymamaktadır. Meselâ, fihristin III üncü sahifesinde « Antropomorfik Cemiyet Nazariyesi » diye bir şey var. Derhal merak uyandırıyor; metne bakıyorsunuz; 241 inci sahifede buna karşılık olarak « Antropolojik Cemiyet Nazariyesi » serlevhasını buluyorsunuz. Bu, her halde mürettip hatası değil. Fihristte fasıllar ve başlıklar karışmıştır. Eserin çatısını fihristteki bu hercü merçten ancak siz kendiniz çıkarabilirsiniz. Bütün eser, muhtelif zamanlarda okunan eserlerden çıkarılan notlardan veya aceleyle yapılmış tercümelere

alınmış parçaların, belki bir daha gözden bile geçirilmeksizin, bir iki başlık vesaire ilâvesiyle matbaaya verildiği intıbainı, haklı veya haksız, veriyor. Kitabın içinde bir çok tertip hataları var. Bütün bunlar sayın müellifin ehemmiyetsiz göreceği şeyler olabilirse de gerçekte esere karşı olan itimadın mühim bir kısmını yok ettiğini söyleyebiliriz.

Bilim bakımından da eser aynı karışıklığı gösteriyor. Eserin başından sonuna kadar sürekli bir şekilde itina ile takip edilmiş bir görüş, bir usul yoktur. Bu kitap ister sadece okutma gayeleriyle yazılmış olsun, ister sosyal doktrinlerin veya sosyolojik nazariyelerin gelişimini bize izah edecek olan bir tezi müdafaa maksadiyle yazılmış olsun bu iki unsurun esere hâkim olması lâzım. Gerçi, «Giriş»te bütün esere hâkim olacağını sandığımız bir usul meselesi ile karşılaşırız. Fakat bunda da ne bir fikir işlenmiş, ne de böyle bir fikir bütün eserde takip edilmiştir. Hattâ ne de «Felsefe tarihinde Usul» başlığı altında çok kısaca bahsedilen şey usul meselesi değildir. Müellif diyor ki: «Felsefe tarihi yazmak hususunda başlıca iki usul vardır: (1) determinizmi kabul eden usul, (2) hürriyeti kabul eden usul». Bu çok sun'î bir tasnif olduktan başka burada tasnif edilen gerçekte usul değildir. Usulün dert-ministliği, hürriyetçiliği diye bir şey var mı bilmiyorum. Haydi böyle bir şey olsun, diyelim; acaba müellif bu eserde hangi «usulü» takip etmiştir, bunu anlamaya imkân görülüyor. Gerçekte, itiraf etmeğe mecburuz ki, maalesef eserde hiç bir *ilmî* usul takip edilmemiştir; müellif sadece elde ettiği malzemeyi kâh şu esasa göre, kâh bu esasa göre sıralamıştır. Bu noktaya biraz aşağıda yine dokunacağız.

Eser iki kısma ayrılmıştır: «İçtimai-yattan önceki içtimai doktrinler», «İçtimaiyat içindeki içtimai doktrinler». Her iki bölüm de tecrübesiz okuyucunun içinden çıkamayacağı kadar karışık ve sistemsiz kısımlara ayrılmıştır. Birinci bölümün başında müellifin ele alacağı fikirleri sosyolojik şartlar altında manalandıracağını hissettiren belirtiler varsa da bunlar hem çok geçmeden kayboluyor, hem de ufak bile olsa yapılan denemeler tatminkâr olmaktan çok uzaktır. Meselâ, Heraklit

felsefesi Yunan sitelerinin geçirdiği değişmelerle; Elea mektebinin fikirlerini Yunan sitelerinin ahenk ve nizam halinde oluşu ile izah etmek gibi üstünkörü izahlar bir «bilgi sosyolojisi»nin kabul edemeyeceği kadar kolay izah tarzlarıdır. Kifayetsiz bile olsa müellifin bu gibi sosyolojik izah teşebbüsleri arasında bazan böyle bir görüşü allak bullak edecek hükümler var. Meselâ sahife 31 de deniliyor ki: «İslâmlar Yunan felsefesini öğrendikleri zaman bu kanaldan (Stoicism'den) geçtikleri için daha çabuk sınıfsız bir insaniyet fikri ile uzlaştılar». Demek ki kazara başka bir felsefe ile temas etselerdi aksi olabilirdi. Bu gibi telâkkileri acaba sadece başka kavimlerden öğrenilen fikirler mi yaratır? Hem aynı şey hıristiyanlık için de söylenemez mi? Müellif hıristiyanlık, Renaissance devirlerinin fikirlerine, sosyalizmin doğuşuna, sosyolojinin doğuşuna geçerken de aynı kifayetsiz «sosyolojik izah» teşebbüslerini yapıyor.

Fikirler ve mütefekkirler hakkında mütalâa yürütürken de müellif acele ile birbirine uyumayan hükümler veriyor. (Hilmi Ziya gibi bir mütefekkirin bunları bilmediğini iddia edecek değilim. Ancak tecrübesiz okuyucunun ve bilhasaa sosyoloji talebesinin muharririn acelesine ve lâkaytlığına kurban gitmemesi lâzımdı). Meselâ, sahife 16 da Eflâtun bahsine müellif şu cümle ile başlıyor: «Buna mürteci idealist nazariye de diyoruz. Çünkü cemiyette yapılacak bütün inkilâbın *ancak geriye* dönmekle mümkün olacağına kanidir». (Altını biz çiziyoruz). Aynı sahifenin ortalarında da şöyle deniyor: (Eflâtuna göre) «filozof zincirleri kıran ve İdelerin yardımı ile action'a geçen adamdır. Şu halde Eflâtun'a göre *tam filozof inkilâpçıdır*». Beş altı satır sonra ise şöyle deniyor: «Eflâtun nazariyesi onu kaçınılmaz bir şekilde *içindeki cemiyeti yıkarak* mükemmel addettiği mazideki cemiyeti canlandırmağa sevkeder». Biraz sonra, müteakip sahifede de şöyle deniyor: «O yalnızca içtimai adâlet ve bunu tahakkuk ettirmek için mevcut müesseselerin değiştirilmesiyle meşguldür. Bu değiştirme, bir tekâmül veya terakkiyi göstermekten ziyade *tadil suretiyle geriye dönüşü* ifade eder». Fakat, maalesef, dahası var; sahife 19 da şöyle deniyor: «Eflâtun-

un ikinci eseri olan Kanunlar da şenî devleti tetkik ediyor.. Birinci eseri (yâni «Cumhuriyet») *inkilâpçı olduğu halde ikincisi yalnız reformcudur*. Her hangi bir okuyucu için bu ifadeler karşısında şaşır-mamak kabil değildir. Müellif, belli ki mür-teci, muhafazakâr, utopiacı, reformcu, inkilâpçı mefhumları arasındaki çok aşikâr farkları gözetmeden hüküm veriyor. Burada aynı zamanda, son zamanlarda çok tenkit edilen vülger sosyologların yaptığı gibi bir çırpıda bütün bir devir, büyük bir mütekkir veya bir mektep hakkında marka varoluşunun yetersizliğini görüyoruz.

Eserin ikinci kısmı da aynı dikkatsizliklerle doludur. Burada rasladığımız sosyologlar veya mektepler neye göre tasnif edilmiştir? Gerçi müellif sahife 252 de bir tasnif yapıyor. Sosyoloji cereyanlarını (fakat neden «sosyoloji cereyanları» olsun? Müellif sosyoloji tarihi mi yazıyor, sosyal doktrinler tarihi mi? bu da belli değil. Bu «sosyal doktrinler» ünvanının seçilişindeki hikmet te anlaşılıyor) üçe ayırıyor: 1- sosyolojiyi manevî bir ilim olarak, 2- tabiat ilmi olarak anlayanlar, 3- telifçiler. Fakat bir iki sahife sonra birinci kısım altında Simmel'i von Wiese'yi bulunca şaşırıyoruz. Durkheim üçüncü kategoriye giriyor, acaba neden von Wiese girmiyor? Hele tamamiyle müellifin icadı olan «Şikago Mektebi» nin ikinci bölüme sokulduğu halde bu kısım altında bu mektebe mensuptur diye bahsedilen bazı Amerikan sosyologlarının tabiat ilmi usullerinin kifayetsizliğinden feryat eden kimseler oluşuna ne demeli? Bu kısımlarda, fazla olarak, bazan bir memleket, bazan bir müellif, bazan da bir mektep alınıyor. Eğer müellif, on dokuzuncu ve yir-minci asırlarda sosyolojik fikirlerin garp medeniyetindeki sosyal değişiklikler ve meselelerle olan ilgilerini daima gözönünde tutarak adım adım bu meseleleri ve bunların karşılığı olarak ortaya sürülen fikirleri tahlil etseydi ve sosyolojide beliren belli başlı mefhumların böyle muhtelif memleketlerde, muhtelif mekteplerde, ve muhtelif müelliflerde geçirdiği değişiklikleri takip etseydi böyle gayri mütecanis bir tasnif takip etmekte tamamiyle haklı olabilirdi. O zaman hem bütün bu gayretlerin bir taraftan sosyoloji ilmine müsbet olarak neler kattığını sarih bir şekilde tesbit

edecek, hem de kendisini daha çok alâ-kadar etmesi gereken bir noktayı - yani bu cereyanlardaki ideolojik ve ilim dışı unsurların sistemlerde oynadığı sosyolojik ve mantikî rolü göstermiş olacaktı. O zaman, okuyucularına sosyal hayat hakkında ileri sürülen bu bir sürü fikrin münakaşa edilmesindeki gerçek kıymeti göstermiş, bu münakaşaların boşuna gevezeliklerden ibaret olmadığını anlatmış olacaktı. Bu noktanın üstünde, bizim me- leketimizde sosyal fikirlerin gelişimi tarihini yazacak olan kimselerin bilhassa durması lâzımdır. Çünkü, bizde maalesef sosyolojinin veya sosyal felsefenin tarihi ile meşgul olmak bir sürü isim, bir sürü mektep, bir sürü nazariyeyi (bilhassa başkalarının duymadıklarını) toplamak gibi bir kırk ambarcılık merhalesindedir. Böyle bir zihniyet altında bunları sayıp dökmek ya talebenin sosyoloji ilmine karşı alâ-kasını tamamiyle mahveder veya onları sonsuz ukalâlıklara teşvik eder ve daha kötüsü son derecede sathî ve ilim bakımından tehlikeli bir relativisme sürükler.

Kitabın ikinci bölümünde teklif ettiğimiz tarzda bir görüş ve bu görüşe göre yapılmış bir tasnif olmadığı için, ayrı fasılları birbirinden kopuk film parçaları gibidir ve daha fenası bu kopuk film parçaları yanlış yerlere konmuştur, bazıları da muhteva ilibarile yanlıştır. Bir iki misal: kitabın sonunda muazzam bir kopuk parça var; eser ansızın «İçtimai Ruhiyat, Mc Dougall» diye bitiyor. Sosyal doktriler tarihi bu zatla mı sona eriyor? Ne münasebet. Durkheim hakkındaki sahifeler von Wiese'den çok sonra geliyor. Buna karşı şüphesiz denebilir ki müellif kronolojik bir sıra takip etmediği için bunu yapabilmiştir. Eğer yukarıdaki mülâhazalara göre hareket edilmiş olsaydı ve aynı zamanda esere bir netice konsaydı bu doğru olabilirdi. Böylece eser nisbeten başsız olduğu gibi, sonsuz kalmaktadır. da. Muhtelif sosyologlar hakkında, ve bilhassa Tönnies, Simmel, Max Weber hakkında verilen malûmat çok eksik, hatta bu müelliflerle tanışmamış olanları ciddi hatalara sürükleyecek kadar karışık. Son olarak müellifin «Şikago Mektebi» başlığı altında verdiği malûmatın baştan başa yanlış olduğunu söylemek mecburiyetinde-

ziz. Bu mektebe mensup diye gösterilen müelliflerin çoğu bu mektebe mensup olmadıktan başka, mektebin kendisi hakkında verilen malûmat ile onların fikirleri arasında bir münasebet yoktur. Müellifin, isimlerini bol bol sıraladığı müelliflerin eserlerini bilmediği anlaşılıyor.

Sosyoloji öğretimimizde çok titizlikle ele alınmasına kani olduğum bu mevzu üzerinde sayın Hilmi Ziya Ülkenin bu eseri dolayısıyla ileri sürdüğüm bu tenkitleri kendisinin ilmî bir müsamaha ile karşılayacağına olan emniyetimi tekrarlar ve eserin tekrar basılışında, daha doğrusu tekrar yazılışında, bu tenkitlerin göz önünde tutulmak âlicenaplığının gösterileceğini ümit ederim.

NİYAZİ BERKES
Sosyoloji Doçenti

Maarif Vekilliğinin Klâsik Tercümeleri¹ ve Kırmızı Siyah²

Bir buçuk asıra yakın bir zaman- danberi dilimize yabancı ve bilhassa Fransızca eserler çevrilmektedir. Daha XVIII inci asırda Mühendishanenin kurulmasıyla başlayan tek tük askerî ve ilmî tercüme-lerin, sonraları, ve bilhassa Tıbbiyenin kuruluşunu (1827) takibeden yıllarda nasıl hakikî bir tercüme faaliyeti haline geldiğini biliyoruz. Bu ilmî tercüme cereyanının, ehemmiyetsiz de olsa, Türk kültürü için oldukça faydalı neticeler verdiği inkâr edilemez.

İşte, XIX uncu asrın ikinci yarısında bu ilmî tercümelere yavaş yavaş edebî tercümelere bir geçiş vardır ki, bu hâdise *Tanzimat Edebiyatı* adı verilen edebî cereyanla birlikte ve ona muvazî olarak husule gelmiş ve inkişaf etmiştir.

Fakat, doğrusunu söylemek lâzımgelirse, ne XIX uncu asrın ikinci yarısında, ne de XX inci asrın başlangıcından Cumhuriyetin ilânına kadar olan devirde yapılan tercümeler umumiyetle tatmin edici

değildirler. Bunların çoğu gerek tercüme, gerekse eser seçmek bakımından noksan- dır. Gerçekten, Cumhuriyetten evvelki zamanlara ait tercüme-lerin listesine bir göz gezdirecek olursak, dünya edebiyatında ve tefekkür hayatında yer almış şaheser-lerin sayısının hiç denecek kadar az olduğunu görürüz. Bizden evvelki nesiller, her nedense, Garbın ikinci, hatta bazan üçüncü derecedeki muharrirlerinin eser-lerini dilimize çevirmeyi tercih etmişler. Vakıa bu hâdiseyi de birçokları gibi bir takım sosyal zaruretler ve sebeplerle izah etmek mümkündür; fakat, her ne olursa olsun, bu seviye düşüklüğünün kültür hayatımız için pek hayırlı olmadığı da inkâr olunamaz ve mazur görülemez.

Cumhuriyet devrinde yapılan tercü- melere gelince: bunların içinde şüphesiz çok iyileri, hatta mükemmelleri de yok de-ğildir. Fakat Bâbı-Âli caddesinin mirasçısı olmaktan bir türlü kurtulamayan Ankara caddesinin piyasayı daima gözönünde bu- lundurması, mütercimleri iyi seçmemesi, seçtiklerini ise tatmin edememesi yüzün- den, yıllardanberi âdeta bir sel gibi akan Cumhuriyet devrinin tercüme-leri de, bütün çeşitliliklerine ve ekseriya iyi seçilmiş ol- malarına rağmen, evvelkilerden maalesef daha verimli olamamıştır.

Yanlış bir düşünüşle Türk edebiya- tına yeni ve zengin ufuklar açacağını sandığımız bu geliş güzel, bu aburecubur, bu işporta tercüme-lerin meydana getirdik-leri yıkıcı sel önüne nihayet Aziz Millî Şefimizin yüksek direktifleriyle Sayın Maarif Vekilimiz bir sed çekmeğe mu- vaffak oldular. *Dünya Edebiyatından Ter- cümeler* adı altında yayımlanan ve Reisi- cumhurumuzun veciz bir önsözünü ihtiva eden bu kıymetli tercüme külliyyatının bun- dan böyle kitap tercüme ettirecek olan tâ- bilere ve mutercimlere bir örnek teşkil et- mesi temenni olunur.

Maarif Vekilliği'nin *Yunan klâsikleri* serisinde yakında Eflâtun'un bütün eser-lerinin bir külliyyat halinde çıkacağını ve aylardanberi bir komisyonun bu hayırlı iş için durmadan çalıştığını biliyor ve bizzat görüyoruz. İşte, geçmiş nesillerin yapmaları lâzımgelirken yapmadıkları veya yapamadıkları bir işi bugün henüz ele alıyoruz demektir. Onların hatası ve ih-

1 Maarif Vekilliği Dünya Edebiyatından Tercü- meleri, Maarif Matbaası, 1941.

2 Fransız Klâsikleri Serisi: 2.

mali yüzünden kültür hayatımızda husule gelen muazzam boşluk da ancak bu gibi evrensel eserleri dilimize değerli kalemler tarafından çevirtmekle doldurulabilir. Zira unutmayalım ki, bir ulusun kültür hayatında *Uyanışı, Rönesans'ı* meydana getirecek olan eserler yalnız alelade roman tercümeleri değil fakat dinamik kuvvetler saklayan eserlerdir. Bunun aksini iddia etmek, fikrin sosyal hayatta oynadığı rolün ehemmiyetini inkâr etmek olur. Sayın Maarif Vekilimiz Bay Hasan-Âli Yücel bu hakikatı Dünya Edebiyatından Tercüme külliyyatına yazdığı değerli önsözün ilk cümlesinde şu kelimelerle ifade ediyor: «*Hümanizma ruhunun ilk anlayış ve duyuş merhalesi, insan varlığının en müşahhas şekilde ifadesi olan sanat eserlerinin benimsenmesiyle başlar.*»

Gerçekten, memleketimizde bir buçuk asıra yakın bir zamandanberi yapılan tercüme, işte bu düstura riayet etmedikleri için verimli olamamışlardır. XIX uncu asırda Fransızcadan dilimize çevrilen yüzlerle roman arasına o zamanki tâbiler bir iki ilim, fikir ve felsefe eseri de karıştırmış olsalardı, muteakip nesillerin münevverleri daha yüksek bir kültür seviyesine malik olur, Garbin fikir cereyanlarını tâkip etmek yalnız frenkçe bilen bir zümreye inhisar etmez, ve nihayet belki de bugün elimizde, geçen asıra ait daha derin, daha olgun eserler bulunurdu.

İşte, Maarif Vekilliğinin *klâsik tercüme*leri beklediğimiz bu uyanışı, bu Hümanizmayı meydana getirebilecek değerde bir teşebbüstür. Bu tercüme külliyyatında çıkmış ve bundan sonra çıkacak olan eserlerin mükemmel olmalarını istemek şüphesiz her Türk münevverinin hakkıdır. Şahsen şimdiye kadar çıkan tercümelemin hepsini okumadım. Yalnız, okuduklarının bir tanesi müstesna iyi tercümelemler olduğunu, hatta bâzılarının mükemmel olduklarını kaydetmek isterim. Aşağıda bunlardan Bay Nurullah Ataç'ın Stendhal'den dilimize çevirdiği *Kırmızı ve Siyah* adlı romandan bahsedeceğim:

* * *

Kırmızı ve Siyah klâsik bir eserdir? Evvelâ bu sorunun cevabını vermek gerekiyor. Zira, Maarif Vekilliğinin *Fransız Klâsikleri* tercüme serisinde

Molière'le Stendhal'i yan yana görmek insana ilk bakışta biraz garip görünüyor.

Klâsik kelimesi muhtelif memleketlerde muhtelif mânalar almıştır. Meselâ Fransızlar için Klâsik Edebiyat bilhassa Greklerden ve Lâtinlerden mülhem ve muktebes olan XVII inci asır Fransız şaheserlerinden ibarettir. Halbuki İngiliz Edebiyatında XVII inci asır Fransız edebiyatı gibi tamamiyle disiplinli bir devir yoktur. Şu halde onlar için Klâsik Edebiyat sadece Greklerin ve Lâtinlerin şaheserleridir. Bu, Almanlar için de böyle olmakla beraber, Alman tarihçileri Goethe'nin ve Schiller'in tesirleri altında inkişaf eden edebî ceryanı da *Klâsik* kelimesiyle vasıflandırmışlardır. Zira bu ceryan sayesinde Alman edebiyatı Fransız tesirinin boyunduruğundan kurtulmuştur. Şu halde Almanlar için *Klâsik* kelimesi bir nevi Millî benliğe dönüşü de ifade ediyor demektir. Halbuki Fransızlar için tam bunun aksine olarak millî kaynaklardan uzaklaşmayı ve Greklere ve Lâtinlere kadar dönmeği ifade etmektedir. Şu halde *Klâsik* kelimesi bu üç ulusun edebiyatlarında baş'ca başka mânalar almış demektir.

Maarif Vekilliği Tercüme bürosunun *Kırmızı ve Siyah'ı Fransız Klâsikleri* serisine ithal ettiği gösteriyor ki, bizde de *Klâsik* kelimesi yukardakilerden bambaşka bir mâna almış veya almak üzeredir.

Gerçekten, Profesör Fuad Köprülü'nün *Divan Edebiyatı Antolojisi*'nde ve daha bâzı eserlerde Divan Edebiyatı «*Klâsik Türk Edebiyatı*» olarak da vasıflandırılmıştır. Avrupalıların anladığı mânadaki klâsisizimle hiç bir ilgisi olmayan Divan Edebiyatına nasıl oluyor da *klâsik* deniyor? Çünkü burada *klâsik* kelimesi bir kıymeti, bir ihtişamı ve halktan ayrılan bir zümrenin edebiyatını vasıflandırmak maksadıyla kullanılmıştır.

Kanaatimce *Kırmızı ve Siyah* da kısım buna benzer bir düşünüşle *Fransız Klâsikleri* serisine ithal edilmiştir. Yani bu kararı veren kimseler bu romanın öyle alelade bir eser olmadığını anlatmak istemişlerdir. «Bu roman, Fransız edebiyatının belli başlı eserlerindedir» demek isteniyor.

Acaba öyle mi? Acaba *Le Rouge et le Noir* da çağdaş olduğu diğer bazı XIX

uncu asır romanları gibi, meselâ Balzac'ın veya Flaubert'in bazı eserleri gibi, artık klâsikler listesine girmiş bulunuyor mu?

Burada klâsik kelimesinin okullarda ve fakültelerde şerh edilen eserleri vasıflandırmak için de kullanıldığını hatırlatmak isterim. Gerçekten, Balzac'ın *Eugénie Grandetsini*, Flaubert'in *Madame Bovary* yahut *Salâmbo* sunu Fransız edebiyat Fakülte-lerinin programlarında, Racine'in *Phèdre*'i ile, Molière'in *Tartuffe*'ü ile yan yana görmek mümkündür. Fakat, doğrusunu söylemek lâzımgelirse, şahsen *Le Rouge et le Noir*'a bu gibi programlarda hiç raslamadım. Vâkıa Stendhal'in romancılığı genel olarak hayli zamandanberi incelenmiş ve incelenmekte ise de, eseri yani *Kırmızı ve Siyah*' ın kendisi henüz ayrıca şerh edilecek mertebeye yükselmemiştir.

Bu sözlerimden, eserin değerini küçümsemek istediğim sanılmasın. Böyle bir düşüncenin önüne şimdiden geçmiş olmak için şunu da söylemek isterim ki, şahsen *Kırmızı ve Siyah*'ın ileride Balzac'ın ve Flaubert'in romanları yanında Klâsikler serisine gireceğine eminim. Yalnız, bu hükümü vermek hususunda acaba neden Fransızlardan fazla acele ediyoruz?..

Bu konu daha çok söz götürür. Fakat bir an evvel romanın tercümesine geçmek istediğimden, burada kesiyorum.

* * *

Bay Nurullah Ataç'ın tercümesinin iyi olmadığını söylemek için cidden insafsız bir tenkitçi olmak lâzımgeldiğini peşinen söylemek isterim. İkinci cildi henüz çıkmış olan bu tercümeyi, talebelik zamanımda Pariste satın aldığım *Les Textes Français* koleksiyonunda yayınlanmış olan *Le Rouge et le Noir*'ın nefis bir basımı ile karşılaştırdım. Bu karşılaştırma işini, tercüme tenkidleri yapan bâzı arkadaşlarımızın ekseriya sırf yanlış bulmak, mütercimim zayıf taraflarını teşhir etmek maksadiyle, âdetâ bir nevi *sadisme*'in tesiri altında kalarak yaptıkları gibi yapmadığımı samimî olarak söylemek isterim. Bununla beraber, tercüme işlerindeki vukufu herkesce kabul edilen değerli yazarı Bay Nurullah Ataç'ın tercümesinde gözüme çarpan bâzı noksanlara (yanlış demiyorum), evet bâzı noksanlara işaret edeceğim:

Kitabı elime alıp da sahifelerini yavaş yavaş karıştırmağa başladığım zaman gördüm ki, mütercim, muharrir ve eser hakkında, kısa da olsa, bir nota lüzum görmemiş. Halbuki aynı seride çıkan diğer bâzı tercümelere mütercimleri hakikî birer tetkik mahsulü olan önsözler yazmayı ihmal etmemişler. Bunun bir noksan olduğunu kabul etmek lâzımdır. Zira unutmuyalım ki, tercüme meselemiz de, diğer bütün davalamız gibi, bir memleket meselesidir. Anlatmak, yazmak veya tercüme etmek kâfi değil; öğretmek de lâzım. Önümde açılmış duran Fransızca metinde Pierre Jourda'nın romanın tarihçesinden, kaynaklarından, gayesinden, velhasıl Fransız ve cihan edebiyatlarındaki yerinden bahseden nefis bir girişi var. Bu girişi vaktiyle bir defa okumuş olduğum halde, bu vesile ile bir daha okudum ve faydalandım. Stendhal'i Türk okuyuculara, Türk aydınlarına etraflıca tanıtmak için acaba onun şaheserini tercüme etmekten daha güzel bir fırsat bulunabilirmiydi? Doğrusu, mütercimim bu fırsatı kaçırmış olmasına hayıflanmamak elden gelmiyor. Fransız tâbi bile, Fransız okuyuculara, kendi edebiyatlarının bir şaheseri hakkında malûmat veriyor da biz nasıl olur Stendhal'in belki adını dahi ilk defa işiden Türk okuyucuya malûmat vermeyi ihmal ederiz!.. Klâsik tercüme-lerin kültürümüz için bir mektep olmasını istiyorsak, bu hususa çok önem vermemiz gerektiğini unutmamalıyız. Diğer ulusların tercüme edebiyatlarına bir göz gezdirmek, bu sözlerin ne kadar haklı olduğunu anlamak için kâfidir.

Stendhal, romanını teşkil eden bölümlerin her birinin baş tarafına İngiliz, İtalyan veya herhangi bir diğer mütefekkir yahut şairin beğendiği bir sözünü koyarak eserini süslemiş. Bu tarz eski olmakla beraber bugün bile bâzı muharrirler tarafından kullanılmaktadır. Birinci bölümün başında görüyoruz ki mütercim de bunları olduğu gibi muhafaza etmiş. Meselâ bu bölümün başında bulunan İngiliz mütefekiri Hobbes'ın sözünü, Fransızca metinde olduğu gibi, aynen İngilizce olarak muhafaza etmiş. Orijinal; hem de çok orijinal bir tarz. Fakat, yine önümdeki Fransızca kitaba bakıyorum ve görüyorum ki, Pierre Jourda, bu yabancı dillerle yazılmış olan

sözler için kitabın sonuna bir endeks ilâve etmiş. Orada, yazılar ve sahipleri hakkında Fransız okuyuculara kısa kısa notlar halinde izahlar vermiş. Ne güzel, ne faydalı bir metod. Bu metod eserin değerini de arttırıyor, çünkü aynı zamanda öğretiyor. Böyle bir endeks Türk okuyucular için daha lüzumlu idi. İhmal edilmiş. Bunu başka türlü izah etmeğe ve mâzur göstermeğe acaba imkân var mıdır, bilmem. Zira Türk mütercim ikinci bölümün başında bulunan Barnave'ın Fransızca bir sözünü tercüme etmiş. Tabii, Fransızca olduğu için. Halbuki, meselâ XXVIII inci bölümde İngiliz şairi Young'ın bir kıtasını ve daha bâzı bölümlerin başında bulunan sözleri yahut beyitleri muharrir kendisi de, her nedense, Fransızcaya çevirmiş. Türk mütercim buna bakarak Stendhal'in bizzat kendisinin de bu hususta ne kadar dağınık bir usul takibettiğini anlamalı idi. Fakat Stendhal nihayet müelliftir ve arzu ettiği orijinaliteyi yapabilir; fakat bir mütercimin buna hakkı yoktur. Aksi taktirde tercüme bir nevi telif olur. Böyle bir telif de nâdiren eserin sahibi lehine netice verir.

Kitabın adının altına müellif, 1789 Fransız ihtilâlcilerinden Danton'un şu sözünü koymuş: « *La vérité, l'âpre vérité* » Mütercim bu cümleyi şöyle çevirmiş: « *Hakikat, şu buruk buruk hakikat.* » Doğrusu bu kadar orijinal bir tercümenin altına mütercim kendi imzasını atsaydı, çok görmezdim. Böyle bir tercümeğe yanlış denemez; fakat haddinden fazla orijinal denir. Hele tekrarlanan o *buruk* kelimesi Büyük Fransız ihtilâlinin dev cüsseli hatibinin ağzına hiç de yakışmıyor. Vâkıa *âpre* kelimesi *buruk* mânasına da gelir. Fakat mecazî mânada kullanıldığı zaman değil. Burada *âpre* (sert, haşin, acı, insafsız,) mânalarında kullanılmıştır. Şu halde: « *Hakikat, şu acı hakikat.* », yahut: « *Hakikat, şu insafsız hakikat.* » denseydi belki daha az şairane, daha az orijinal, fakat daha az iddialı olurdu kanaatindeyim.

Bay Nurullah Ataç'ın tercümesinin birinci cildini başından sonuna kadar okudum. Fakat bütün metni aslı ile karşılaştırmak çok uzun bir iş. Esasen buna lüzum da yok. Yalnız I inci ve II inci bölümleri karşılaştırdım. Bu bölümlerde her hangi bir mâna yanlışına

(*contre sens, non sens*) rastlamadım. Zaten rastlasaydım, bu benim için de bir sürpriz olurdu. Çünkü ben de kendisinin Fransız dilindeki ve tercüme işlerindeki vukufuna inananlardanım, Yalnız, değerli yazarının başkaları için çok insafsız olduğunu bildiğimden, şunu söylemek isterim ki, tercüme işleriyle uğraşan her insanın nâdiren de olsa yanlış yapması mümkündür ve mukadderdir. Yanlış yapmasa bile, hiç olmazsa bir cümle, bir fikrin mânasını tam olarak verememiş, aynı inceliği okuyucuya sezdirememiş olabilir. Netekin *Kırmızı ve Siyah*'ın 5 inci sahifesinde şu cümle var: « *Depuis 1815 il rougit d'être industriel: 1815 l'a fait maire de Verrières.* » Bay Nurullah Ataç bu cümleyi şöyle tercüme etmiş: « *1815 yılındanberi bir sanayi adamı olduğuna utanır: 1815 de belediye reisi oldu da ondan.* »

Stendhal'in hayatını ve romanın edebî, sosyal ve romanesk olduğu kadar, aynı zamanda siyasi bir roman olduğunu da bilen birisi buradaki (1815) in ne demek olduğunu derhal anlar. Zira Stendhal I inci Napoléon'un hararetli taraftarlarından biri idi. Esasen romanın konusundan da bunu anlamak kolaydır. İmparator, Waterloo'da kat'i hezimetle uğradıktan ve XVIII inci Louis Fransa tahtına çıktıktan sonra Stendhal İtalya'ya iltica etmiş ve orada yedi, sekiz yıl sefaletle pençeleşmiştir. Onun hayatında (1815) bütün bir tarih, önemli bir dönüm noktasıdır. O, burada (1815) derken rakamların arkasında bir istihza olduğu kadar, bir ızdırabın da gizli olduğunu sezmeğe lâzımgelirdi. Sezmeğe kâfimi ya? Bunu Türk okuyucuya da sezdirmeğe lâzımgelirdi. Stendhal « *La Révolution de 1815* » yani « *1815 İnkılâbı* » demiyor da, sadece (1815) diyor. Fakat hitâbettiği okuyucu Fransızdır. Her Fransız bu tarihi bilir. Türk okuyucudan da bunu bilmesini istemek biraz fazla olmaz mı? Şu halde cümlelerin tercümesi şöyle olsaydı daha anlaşılır bir mahiyet alırdı. « *1815 yılındanberi bir sanayi adamı olduğuna utanır: 1815 inkılâbı sayesinde Verrières belediye reisi oldu da ondan.* » Hattâ bu da kâfi değil. Aşağıya bir not düşmek de faydalı olurdu kanaatindeyim.

Bay Nurullah Ataç daima tefsire, şerhe kaçan bir mütercim olduğu halde,

bilmem, tefsirli tercümenin en güzel örneğini teşkil edecek olan böyle bir fırsatı nasıl olmuş ta kaçırmış!

Birkaç misal daha verelim: 2 inci sahifedeki «*un accent trainard*» mütercim: «*yayvan bir konuşma*» diye tercüme etmiş. Vâkıa Türkçede «*yayvan ağızlı*» diye bir tâbir vardır. Fakat burada bahis mevzuu olan şey Alplerde oturan Fransızların diyalektidir. Bu diyalekt (lehçe) ağırdır. Yani ora ahâlisi kelimeleri yayvan olarak değil, ağır ağır telâffuz ederler; bütün dağlılar gibi ağır konuşurlar;

Yine 2 inci sahifede şu cümle var: *Pour peu que le voyageur s'arrête quelques instans¹ dans cette grande rue de Verrières, qui va en montant depuis la rive du Doubs jusque vers le sommet de la colline, il y a cent à parier contre un qu'il verra paraître un grand homme à l'air affairé et important*» Mütercim bu cümleyi şöyle tercüme etmiş: «*Yolcu, Doubs kenarından başlayıp tepenin ta ucuna kadar giden bu caddede biraz olsun vakit geçirmek isterse, ehemmiyeti ve işinin çokluğu tavrından anlaşılın bir «zat»ı göreceğinden hiç şüphemiz olmasın.»*

Bu tercümede mütercim *zat* kelimesini her nedense tırnak içine almış ve Fransızca metindeki *l'air important*ın manâsını vermeğe çalışmış. Bundan başka «... *il y a cent à parier contre un...*» ibaresini hasfederek yerine «... hiç şüphemiz olmasın...» demiş. Bunların ikisi de mütercimin lehine kaydedilecek buluşlardır. Şüphesiz tercüme başından sonuna kadar aslı ile karşılaştıracak olursak bunlara benzer yüzlerce güzel buluşa rastlayacağımız muhakkaktır: Fakat bakınız aynı cümledeki «*Pour peu que le voyageur s'arrête...*» ibaresini mütercim nasıl tercüme etmiş: «*Yolcu;... biraz olsun vakit geçirmek isterse;...*» Burada istemek ve vakit geçirmek bahis mevzuu değildir: Asıl mâna şudur: «*Yolcu;... biraz olsun duraklayacak olursa*» Bunlar doğrudan doğruya grameri ilgilen-diren noksanlardır. Memleketimizde yabancı dil bilen ve tercüme yapanlar arasında bu dillerin gramerlerini iyice bilenlerin sayısı öyle sanıyorum ki pek az olsa gerektir. Ve tercümelerin doğru ol-

masına rağmen incelik (nuance) hataları hep bu gramer noksanından ileri geliyor kanaatindeyim. Halbuki gramer kolayca elde edilebilen bir vasıta. Fakat tercüme sahasında usta geçinen kimsele-rin böyle iptidâî bir şeyle meşgul olmak için pek tabiidir ki vakitleri olmaz. Bu sözlerimi şu misâl ile de teyid etmek isterim: Yine yukardaki cümle de «*Un grand homme.*» tabiri var. Zannedersem mütercim buna bakarak «*Zat*» kelimesini kullanmış. Vâkıa Fransızcada «*Un grand homme*» «*bir büyüğ adam*» demektir. *grand* sıfatının yerini değiştirecek olursak «*Un homme grand*» olur ki o zaman «*büyük bir adam*» yani cüsse itibariyle büyük bir adam mânâsına gelir. Fransız dilinde sıfatın isimden evvel veya sonra konması için bir kaide yoktur. Kulağa nasıl daha ahenkli gelirse sıfat oraya konur. Yukardaki cümlede sıfatı sonraya koymak bir ahenksizlik husule getireceğinden, evvel konmuştur. Fakat mâna birinci değil ikinci şekildekdir, yani «*kelli felli bir adam*» demektir.

Bundan başka, mütercimin sık sık meselâ «*M. de Rênal böylesine bir adamdır*»; «*giriverecek*»; «*çıkıverir*»; «*ağzının suyunu aktırmasının*» gibi lâübâli tâbirler kullanması, doğrusu edebî bir tercüme yapılmıyor. Ashında bunlara tekabül eden kelimeler olsaydı o zaman tercüme yerinde olurdu. Fakat Fransızca metinde bu gibi lâübâli tabirlere rastlamadık. Keza «*nez aquilain*» i «*gaga burun*» diye «*Cours de la Fidélité*» yi «*Sadıklar mesiresi*» diye tercüme etmek ve bu yetmiyormuş gibi bir de («*mesiretüssâdaka*» daha iyi olurdu) diye not düşmek kanaatime tercümede sun'î, samimiyetsiz bir hava yaratıyor: «*Cours*» kelimesinin bugün güzel bir Türkçe karşılığı var: *gezi* şu halde «*sadıklar gezisi*», demek daha doğru olurdu. Esasen buradaki *Fidélité* siyasi bir sadakattir, yani ulusun hükümete, krala olan sadakatini ifade etmektedir. Öyleyse «*Sadakat caddesi*» demek daha yerinde olurdu. Bu da Fransa tarihiyle ilgili bir noksan.

Yukardaki satırlardan Bay Nurullah Ataç'ın tercümesinin değerini küçümsemek istediğim anlaşılmasın. Bu husustaki düşüncemi daha bu yazının başlangıcında söyledim. Stendhal gibi XIX uncu asır

¹ Elimdeki basım orijinal metnin imlâsını olduğu gibi muhafaza etmiş ve bugünkü imlâyâ göre «*instants*» yazmamış.

Fransız romancıları içinde üslûbu en dolambaçlı, en az tercüme elverişli olan bir muharririn *Le Rouge et le noir* gibi tahlillerle dolu iki cildlik muazzam bir eserini dilimize çevirmek şüphesiz kültür hayatımız için büyük bir hizmettir. Yukarıda saydığım bâzı şekil ve incelik noksanlarına rağmen *Kırmızı ve Siyah* güzel bir tercümedir. Tercümenin teliften daha güç olduğunu iddia edenler vardır. Değerli yazıcımız Bay Nurullah Ataç'ın bile tercüme yaparken bâzı zorluklarla karşılaşmış olmasını görmek, hem bunu teyid ediyor, hem de, ne yalan söyleyeyim, genç kalemlere biraz cesaret veriyor.

CEVDET PERİN

Fransız dili ve Edebiyatı Doçenti

Hammer'in hatıratı — Josef Freiherr von Hammer - Purgstall: «Erinnerungen aus meinem Leben». Hölder - Pichler - Temsky, Wien und Leipzig, 1940.

Viyana Bilimler Akademisi 1940 senesinde hem akademinin kendi tarihi ve hem de Türk tarihi için çok önemli bir eser çıkarmıştır. «Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta, 70. Band» başlığını taşıyan bu eser, Josef Freiherr von Hammer - Purgstall'in hatıratıdır.

Çok güzel kâğıt üzerine basılmış olan 592 sahifelik bu kitabın 414 sahifesini esas metin, geriye kalan kısmını da ilâve şekline: 1. dökümanlar ve mektuplar, 2. Hammer'e mektuplar, 3. Hammer'e ait mektuplaşmanın fihristi, 4. Hammer'in yayını, 5. Hammer ailesinin şeceresi teşkil etmektedir. 76 yı bulan Hammer'in yayını Osmanlı tarihi başta olmak üzere çoğunluk itibarıyla Türk - İslâm alemi hakkında yazılan yazılardır. Ayrıca kitapta papiye kuşe üzerine basılmış üç resim vardır. Bunlardan ikisi Hammer'in portresi ve biri de Hainfeld şatosunun fotoğrafıdır.

Fakat Hammer'in hatıratı aslında elimizdeki ciltten çok daha uzundur; basılmış olan kısmı esas yazmanın ancak biridir. Yine Hammer tarafından ilâve edilen 800 vesika da aynı nisbet dahilinde kısaltılmıştır. Hatıratın aslını

kısaltmağa memur edilen Reinhart Bachofen von Echt, bu kısaltmayı yaparken Hammer'in çok hususî ve şahsî olan bazı taraflarını tamamıyla belirtmeğe yarıyacak yerleri, tarihî hakikata dokunmaksızın, çıkarmış, büyük müsteşrikin kendisi ile birlikte mezara giden hususiyetlerini bir tarafa bırakarak bunlarla kıyas kabul etmeyecek kadar parlak olan kalıcı büyük eserini gözönünde tutmuştur. Von Echt'in gayesi Hammer'e ithaf edilen bir madalya üzerindeki «O Asyayı Avrupaya bağladı» sözüne tamamiyle uygun olarak onun tarihî şahsiyetini ortaya koymak, onun bilimsel alandaki değeri biçilmez başarılarını canlandırmak ve takdir etmek olmuştur.

Kendi ifadesine göre Hammer 12 Eylül 1841 de istirahat etmek üzere her sene ikişer ay ikamet ettiği Hainfeld şatosunda Hatıratını yazmağa başlamış (s. 337) ve 12 sene müddetle sabahın erken saatlerinde yazmağa devam ederek 29 Eylül 1852 de bitirmiştir (S. 404, 414). Bu sırada 79 uncu yaşında olan Hammer - Purgstall vücudunda ihtiyarlık alâmetlerini duyuyor. Gerçekten 80 inci yaşı, eski hakimler insan hayatının hududu olarak göstermişlerdir. Bu hadde yaklaştıkça dikkate değer konuların da azaldığını hissetmekte, dünyadan ve cemiyetten kendini çekmiş bir halde yaşamaktadır. «Akşam oluyor ve hoşuma gitmeyecek günler geliyor». Hakikaten de o, dört sene sonra, 22 İkinci Teşrin 1856 da 82 yaşında olduğu halde dünyaya gözlerini ebediyen yummuştur. Son nefesini verinceye kadar bilincini kaybetmediği gibi son dakikalarına kadar Saray Kütüphanesinden getirttiği şark edebiyatına ait bir kitap okumuş ve bu suretle uzun ömrünün en son saatlerinden de büyük bir kiskançlıkla istifade ederek bilimle kemale yaklaşmağa çalışmıştır.

Uzun ömründe bir dakika bile kaybetmeksizin bütün kuvvetiyle çalışarak inanılmıyacak kadar çok ve büyük eserler meydana getirmiş olan Hammer'e, kalın bir cilt teşkil eden hatıratında tesbit ettiği şekilde uzun, mücadele ve meyva ile dolu hayatı boyunca biraz arkadaşlık edelim:

9 Haziran 1774 te hukukçu ve büyükçe bir maliye memurunun ilk çocuğu olarak dünyaya gelen Josef Hammer'in ecdadı arasında Christof Hammer, Şark

Dilleri Profesörü idi. Fakat ancak genç Hammer'in şark dillerini öğrenmek üzere terbiyesine başlandıktan sonra böyle bir ecdadın mevcut olduğu babası farafından keşfedildiğinden genç Hammer'in terbiyesine bir istikamet tâyin etmek hususunda o zatın hiç bir rolü olmamıştır. Bununla beraber bu eski Hammer'le genç Hammer arasında fikrî bir akrabalığın mevcut olduğunu bizzat kendisi de kabul etmektedir. On üçüncü yaşında iken Josef, dokuzuncu çocuğunu doğururken ölen annesinden sonra 1787 senesinde Maria Theresia'nın tesis ettiği Şark Akekemesine talebe olarak giriyor. Çok sıkı bir disiplin altında bu müessesede yetişirken Fransız İhtilâlinin büyük olayları Hammer'i derinden sarsıyor ve siyasî düşüncesinde ona bir istikamet çiziyor. Bu Akademiye 1799 senesine kadar kaldıktan sonra «Lisan talebesi» olarak aynı sene İstanbul'a tayin edilmekle Hammer'in hayatında yeni bir devre başlamıştır. 1 Temmuz 1799 da Varna'dan İstanbul'a gitmek üzere gemiye bindiğinden itibaren günlük hatıratını tutmağa başlıyor. Berrak bir sema altında 5 günlük bir seyahattan sonra İstanbul'a geliş, Hammer'i büyük bir hül-yasına kavuşturmuş bulunuyor; bu şehrin güzelliği ile âdeta mest oluyor. Avusturya elçiliğinde bir memur ve oriyentalist sıfatıyla Türk Devlet adam ları ve bilginleri ile tanışıyor. Osmanlı İmparatorluğu hakkında onun edindiği intiba bu memleketin artık islâh kabul etmez bir hale gelmiş olduğu, inkırazının zarurî bulunduğu merkezindedir.

Hammar İstanbul'da kütüphanelerde (Abdülhamit Kütüphanesi) ve manastırlarda dolaşarak yazma kitaplar arıyor, bilâhare vücuda getireceği eserler için malzeme toplamağa başlıyor. Eylül ayında Boğaz içinde yaptığı bir seyahat esnasında Hünkâr İskeleyine vardığı zaman hemen dışarı fırlıyarak yere kapanıyor ve ilk defa ayak bastığı Asya topraklarını, fikrî vatani sıfatıyla, iyice öpüyor. Adaları «sevimli bir cennet» olarak vasıflandırıyor. Bir yandan Osmanlı tarihine ait kaynaklar okurken diğer yandan, Kâtip Çelebiyi satın almak suretile sonradan 500 ü bulacak olan yazma kitaplar koleksiyonunu toplamağa başlamış oluyor.

Her ne kadar Avusturya elçisi genç

Hammer'den, kendisine sorulmaksızın merkezden gönderilmiş olduğundan, pek hoşlanmıyorsa da bu genç bilginin kabiliyetini keşfetmekte gecikmiyor ve esasen Suriye ve İran'a gitmek için ısrar eden Hammer'i o zaman Fransız işgali altında bulunan Mısır'a gitmeğe ve oradaki Avusturya mümessilinin Fransız işgali müddetince güttüğü siyaseti teftiş etmeğe memur ediyor; fakat Mısır o zaman harp sahnesi olduğundan buraya varmak kolay değil; İngilizler tam bu sırada Türklerle müttefik olarak Fransızlara karşı harekât yapıyorlar. Bu harekâta idare edenlerden tanınmış İngiliz komutanı Sir Sidney Smith ile sıkı bir dostluk tesis eden Hammer, Fransızların Mısır'dan tardından sonra İstanbul'daki âmirinin muvafakatiyle Sir Sidney'e refakatle İngiltere'ye gidiyor. Mısır'da yazma kitaplar toplamakta İngilizlerle yarış yapıyor. İki İngilizin «Binbir Gece» nin tam bir yazmasını ele geçirebilmelerine çok kıskanıyor ve bunun kendisine nasib olmadığına teessüf ediyor. İki ay süren bu seyahat esnasında Malta ve Cebelüttarik'a uğruyor. Malta kalesinin bu genç bilgin üzerinde bıraktığı intiba, bilâhare Osmanlı tarihini yazarken Mzltanın boş yere Türkler tarafından muhasarası bahsında canlanacaktır.

İngiltere'de Hammer birçok dostlar peyda ediyor; oradaki kütüphane ve Müzelerde mütemadiyen Şarka ait vesika topluyor. Viyana'ya çağrılınca kendisin İngiliz hizmetinde kalması teklif ediliyorsa da bunu kabul etmiyerek memleketine dönüyor. Nihayet 1802 senesinde sefaret kâtibi olarak yine İstanbul'a gelmeğe muvaffak oluyor ve bu sıralarda günün birinde büyük bir Osmanlı Tarihi yazmak plânını kurarak bütün enerjisi ile hazırlıklara başlıyor. Bir yandan da sefaret kâtibi sıfatıyla Osmanlı ricali ve bilim adamlarıyla daha sıkı surette temasta bulunuyor. Böylece üç sene kadar İstanbul'da faal bir hayattan sonra 7 Mart 1806 da Moldavya General Konsüllüğüne tayin olunarak Yaş'a gidiyor. Pek ziyade sevdiği İstanbul'a Karadeniz açıklarından hasretle bakarken bu gidişin son gidiş olmayacağı ve muhakkak surette günün birinde tekrar bu güzel şehre döneceği ümidin-

A. Ü. D. T. C. Fakültesi Dergisi F: 9

dedir. Yaş'ta ise Rus işgal kuvvetleri komutanlarıyla aralarında çıkan bir ihtilâf yüzünden fazla kalmıyarak Haziran 1807 de Türkiye'den istemeye istemeye ebediyen ayrılıyor. Ancak, bu ayrılık sadece bir seyyah ve diplomat sıfatıyla olup hiç bir zaman bir müsteşrik ve edebivatçı sıfatıyla olmamıştır.

Viyana'ya varan Hammer'e bir müddet sonra burada Saray Tercümanlığı memuriyeti veriliyor. Resmî vazifesi için pek az zaman sarfettiğinden geriye kalan vaktini tamamiyle şark kaynaklarını, Devlet Arşivindeki Türk-Avusturya münasebetlerine ait vesikaları okumağa hasrediyor. Biricik gayesi yine siyasî bir memurlukla İstanbul'a dönmektir. «Osmanlı İdaresi ve Teşkilâtı Tarihi» adındaki eserini 1812 de yazmağa başlıyan (1816 da bitiriyor) Hammer, Şarkı en iyi tanıyan bir şahsiyettir. Prens Metternich ile şark siyaseti üzerinde uzun uzadıya konuşuyorlar, fakat aralarında fikir ayrılığı vardır. 1816 da 42 yaşında olduğu halde Caroline Henikstein isminde genç bir kıza aşık olup bununla evlendikten sonra da bütün gayretiyle İstanbul'a memur edilmesi için Metternich'e ısrar ediyor. Fakat 17 Eylül de haşmetli Nazırla yaptığı bir mülâkatta bütün ümitleri sönüyor: Prens diyor ki «alelade daire işlerini gördürmek size yazık olur. Siz edebî faaliyetinizle çok daha güzel ve faydalı olabileceğiniz gibi emsalinizin diploması alanında toplayacağı şöhret, nişan ve servet kadarını siz bu alanda toplayabilirsiniz». Şarkı gayet iyi tanıdığını ileri sürerek kendisinden İstanbul'da istifade edilmesinin en doğru bir hareket olacağı mütalâasını ileri sürünce Prens Metternich: «Ben Nazır kaldığım müddetçe siz İstanbul'a gidemezsiniz» diyor ve ilâve ediyor: «Ben maiyetimde çalıştıracağım kimselerden ne büyük bir zekâ ve ne de fevkalâde bilgi isterim; karakter-siz makinelere ihtiyacım vardır; sizin karakteriniz diplomat olmağa müsait değildir; sizde muhayyele ve şairlik kabiliyeti var; Allah göstermesin, iş alanında şair hiç yaramaz; Ben sizin iyiliğiniz için kendinizden daha fazla çalışacağım». Bunun üzerine Hammer, bir masalda geçen bir eşeğin elçi olarak gönderildiği hikâyesinin hakika-

ta inkılap ettiğini hatırlatınca Nazır güler: «Evet haklısınız; sizi göndermektense bir eşeği göndermeği tercih ederim» diyor. Hammer'in Osmanlı İdaresi ve Teşkilâtı Tarihini yazmak suretiyle isbat ettiği bilgisini Metternich, bir elçi olmak için tehlikeli bulunuyor. Nazırın son sözü «Sizin yaradılışınızdaki bir kimse diploması alanında işe yaramaz» olmuştur.

Bu akibetten Hammer çok müteessirdir; bu mesleğe intisab ettiğine pişiman oluyor; babasının ve kendisinin küçük adı «Josef» olduğu halde yeni doğan ilk oğluna annesi tarafından dedesi gibi bankacı olsun veya pratik bir meslek tutsun diye «Karl» adını takıyor:

Bütün bunlara rağmen Hammer senelerdenberi plânını kurduğu Osmanlı tarihini yazmağa bizzat Osmanlı Devletinin merkezinde başlamak istiyor ve belki bu mümkün olur ümidiyle bu işi mütemediyen tehir ediyor. Uzun tereddüdlere sonra nihayet İstanbul'a gönderilmek ümidi tamamen kaybolmuş olacak ki 9 Haziran 1825 te Hammer, yıllardanberi yaptığı hummalı hazırlıklardan sonra «Osmanlı Tarihi» ni yazmağa Viyana'da başlamağa mecbur kalıyor ve 1830 senesi Eylülünün sonunda Hainfeld şatosunda köyün sükûneti içinde «Osmanlı Tarihi» gibi en muazzam eserinin son sözünü yazıyor. Son cümleyi bitirince bu büyük ve zahmetli eseri sona erdirmeğe muvaffak olduğu için Tanrıya dua ediyor ve duadan sonra bahçeye çıkıyor.....

Bundan sonra Hammer'i yine «Altun Ordu Tarihi» ve saire gibi kıymetli eserlerini meydana getirmek için sabahın saat dördünden başlayarak durmadan çalıştığını görüyoruz. Zamanın birçok yükleriyle dostluk tesis ediyor ve mektuplaşıyor. Artık İngiltere'de ve Avrupanın diğer memleketlerinde büyük bir şöhrete sahip olmuştur; birçok Avrupa hükümdarları kendisine nişanlar gönderiyorlar, Padişah ona «Nişanı iftihar» bahşediyor, Balzac bizzat Hammer'i Viyana'da ziyaret ediyor.

1836 senesinde Hainfeld Şatosunun evlâtsiz sahibi ve Hammer'in çok samimî dostu Kontes Purgstall ölüyor; vasiyetnamesi açılınca artık sahipsiz kalan malikânesine, Purgstall adını ve armasını almak şartıyla Hammer'i varis tayin

154

etmiş olduğu görülüyor. Bundan sonra Hammer'ın adı Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall'dir. Her yaz iki ay müddetle burada oturuyor, hem istirahat ediyor ve hem de edebî faaliyetini temadi ettiriyor.

1836 senesinden sonra Hammer Viyana'da bir bilimler akademisi kurmağa çalışıyor. Gerek Prens Matternich ve gerekse diğer büyükler bir türlü buna yanaşmıyorlar; bunlar akademinin devlet bütçesine fazla yük teşkil edeceğinden korkuyorlar. Hammer ise Berlin ve Münich'teki bilim akademilerine gıpte ediyor ve Avusturya'da ilmin takdir edilmediğinden ilim adamlarına, Prusya ve Bav-yera'dakinin aksine olarak, yüksek mevkiler verilmediğinden şikâyetçidir. Nihayet 1847 senesinde Viyana Bilimler Akademisini kurmağa muvaffak olan Hammer, Akademinin ilk reisi olarak seçiliyor.

Hammer hatıratının büyük bir kısmını bu Akademiyi tesis etmek için sarfettiği faaliyete, Akademideki çalışmalara ve sonra kendisini reislikten istifaya mecbur eden olaylara tahsis ettiğinden bu eser Viyana Akademisi tarihi için de çok enteresandır.

Hatırat, Hammer'in resmî ve hususî hayatını tamamiyle aydınlatan hakiki bir otobiyografya olması, yazmış olduğu 70 ten fazla eserin her birinin yazılış safhalarını ve tarihlerini de aydınlatması itibariyle büyük bir değeri haiz olduktan başka güzel ve sürükleyici bir üslûp ile yazılmıştır. İçinde İran Elçisinin Avusturya İmparatoru tarafından kabulü sahnesi (S. 253 - 257), İstanbul ve civarının (S. 37-39) ve Mısır muharebesinin tasviri gibi üslûp itibariyle birer şaheser denilebilecek kadar güzel parçalara rastlanmaktadır. Bunlardan başka kitapta Hammer'in memleket ve insanları, şahsiyet ve karakterleri tanıtmaktaki derin görüşleri çok bariz olarak meydana çıkmaktadır. Şahsî bir dostluk tesis ettiği Kaptan Paşanın karakterini (S. 147), Osmanlı Devletinin içimde bulunduğu vaziyeti ve onu idare edenlerin seciye ve şahsiyetlerini (S. 41-42; 149; 153) ne güzel canlandırıyor!

Hammer hususiyle bilim adamları ve bilim heveslileri arasında birçok dostlara malik olmakla beraber resmî hayatta âmirlerine kendini sevdirememiş, geçimsizliğiyle tanınmıştır. Hakikaten de Hammer aksi tabiatlı tuhaf bir insandı ve

birdenbire kızar, barut gibi parlardı ki Metternich onun bu huyunu diplomat olamamak için birinci sebep addetmektedir. Bütün hayatı mücadele ile doludur. Neticesi kendi aleyhinde olsa da Hammer doğru söylemeği sever, mürailikten nefret ederdi. Hayli de gurur sahibidir. Genç iken ekmek parası kazanmak için bilim yapmış olduğunu itiraf etmekle beraber sonraları ilmi hiç bir menfaat vasıtası olarak kullanmadığına önemle işaret ediyor (S. 406).

Eserde bazı türkçe kelimelerin yanlış yazılmış olduğu görülmektedir (S. 147, 148 gibi). Fakat bu yanlışlıklar daha Mısır açıklarında İngiliz gemisi içinde dolaşırken türkçeyi almanca kadar iyi konuştuğu kanaatinde olan ve böylece iftihar eden Hammer'in kendi hatası değil, hatıratı el yazısından kopye eden zatın veya matbaa hatası olacağını tahmin ve temenni ediyoruz.

Hammer'in Osmanlı Devletinin istikbali ve Türkler hakkındaki görüşleri Hatıratında da müsbet değildir. Devletin islâh kabul etmez bir halde olduğu fikrindedir. Kitapta ilk defa ayak bastığı Asya toprağını fikrî vatanım diye öpüşü (s. 44), İspanya'ya gitmektense İstanbul'a memur olmağı tercih edişi (s. 130) gibi Şarkı hakikaten çok sevdiğine dair delillere rastlanmakla beraber Yaştan Viyana'ya çağırılınca Türk - Avusturya hududunu ayıran siyah beyaza boyanmış kazıkları arkasında bırakırken «Türk barbarlığını Avrupa kültüründen ayıran» işaretleleri geçtim sözü gibi Türk muhitine ve Türk alemine karşı hiç te sempati duymadığını gösteren yerler de vardır. Filhakika Hammer'in büyük bir Türk dostu olmadığı anlaşılıyor. Fakat bu büyük adamın bütün yaptıkları bir tarafa bırakılsa bile yalnız onun Türk tarihi ve Türk ilmi için yaptığı hizmetler, Türk dostluğu ile tanınmış bir çok kimselerinkile kıyas kabul etmiyecek kadar büyüktür. En başta üzerinden 112 sene gibi çok uzun bir zaman geçtiği halde Hammer'in Osmanlı tarihi, halâ bu vadede yazılan eserlerin en mükemmeli olmak şerefini muhafaza ediyor. İşte bu sebeptendir ki Hammer'in iki sene evvel çıkmış olan hatıratına bu sayfeleri tahsis etmeği kendimize bir borç bildik.

Dr. BEKİR SITKI BAYKAL

Yeni ve son zamanlar Tarihi Doçenti